

Неоніла Зайченко,
Ольга Паламарчук,
Мирослава Шевченко

ОСОБЛИВОСТІ ВІДТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО КОЛОРИТУ ПОЕТИЧНОЇ МОВИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ПЕРЕКЛАДАХ НА БЛИЗЬКОСПОРІДНЕНІ МОВИ

У статті проаналізовано мовні відхилення від оригінального тексту балади Тараса Шевченка «Тополя» при відтворенні в перекладах на інші слов'янські мови її національно-культурного колориту, а також з'ясовано причини таких відхилень в аспекті міжмовної та міжкультурної взаємодії.

Ключові слова: національно-культурний колорит, переклад, міжкультурна і міжмовна асиметрія.

Постановка наукової проблеми та її значення. Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. Відтворення в перекладі національно-культурної специфіки першотвору – одна з найскладніших проблем практики перекладу: адже перекладний текст має сприйматися читачем як оригінальний високохудожній твір і водночас із цим зберігати і національний колорит оригіналу, мовно-національну самотність культурного середовища, в якому він створювався, та «творчу доміную» (М. Рильський) його автора. Процес перекладу як специфічного виду опосередкованої міжмовної та міжкультурної комунікації детермінується двома (первинною і вторинною) моделювальними системами – мовою та культурою [8, с. 52]. Близька спорідненість кореспондуючих мов – вихідної та цільової – буває дуже оманливою, що може «підштовхнути» перекладача до буквалізму або ж стилізації під мову першоджерела. Труднощі іншого плану пов'язані з тим, що через близькості спорідненість мов відчутнішою стає «недосяжність оригіналу», особливо коли йдеться про неперевершених майстрів поетичного слова. Перекладач є посередником між автором оригіналу і читачем перекладу, а отже, його завдання полягає в тому, щоб «наново засобами цільової мови створити поетичний текст, еквівалентний оригіналові за своєю естетичною і концептуальною інформацією» [1, с. 47] і здатний викликати в іншомовного читача автентично наближену реакцію.

У художньому тексті як феномені національної культури вербалізуються культурно значущі концепти, закорінені в колективній свідомості певної етнокультури, специфічні особливості їхнього ментального простору, духовно-ціннісних орієнтирів. Зайве доводити, що етноментальне, естетично-духовне, психоемоційне єство носіїв української лінгвокультури з особливою виразністю і глибиною розкривається у творчості Тараса Шевченка, чий поезії звучать ось уже півтора століття багатьма мовами світу. Тому цілком закономірно, що в центрі уваги шевченкознавців перебувають транслатологічні проблеми, пов'язані з переданням у перекладах фольклорно-поетичних, стилістичних, інтонаційно-мелодійних та інших особливостей мови Кобзаря. Значне місце в колі цих досліджень посідають також питання відтворення в перекладах, зокрема, й на інші слов'янські мови, національно-культурного колориту Шевченкової поезії [3; 4; 5]. Проте слід зауважити, що в працях українських науковців зазначені питання розглядаються переважно при висвітленні кардинальних для теорії перекладу проблем перекладності, адекватності, лакунарності тощо. Меншою мірою їх досліджують в контексті міжкультурної та міжмовної взаємодії. Тим часом прикметною тенденцією нинішнього етапу досліджень у галузі художнього перекладу є зміщення акцентів із мови і структури оригіналу на функції та місце перекладного тексту в цільовій культурі; зміна суто лінгвістичного підходу до аналізу перекладу (оригінал – переклад) функціональним підходом у системі відношень «переклад – цільова культура» [2, с. 159]. Не вдаючись до дискусії щодо цього, зауважимо лише, що «суто лінгвістичний підхід» до перекладу неминуче передбачає аналіз і культурного потенціалу будь-якого оригінального тексту, а текстуальний аналіз першоджерела і перекладу (-ів) має відбуватися в рамках сучасної лінгвокультурологічної парадигми з її увагою до міжкультурного діалогу. Саме тому здійснений із цих позицій порівняльний аналіз балади Т. Шевченка «Тополя» та її окремих перекладів на близькості споріднені мови видається актуальним. Об'єктом дослідження є культурно-марковані одиниці оригінального твору та їх вербальні відповідники в перекладах на білоруську, болгарську, російську, словацьку та чеську мови [11–17]. Предмет аналізу – мовні відхилення від

оригіналу в перекладних текстах. **Мета** наукової розвідки полягає у з'ясуванні особливостей цих відхилень та факторів, що їх зумовлюють.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. За визначенням М. Зерова, переклад постає перед дослідником у двох його сутностях: а) як переклад-процес («віддавання засобами однієї мови тих елементів і функцій іншої мови, які дані в певному тексті – у готовому вигляді») та б) як переклад-наслідок («віддане засобами однієї мови слово іншої мови або цілий чужомовний твір з її стилістичними та функціональними особливостями») (цит. за: [10, с. 289]. Таке розмежування має, звісно, не абсолютний, а відносний характер, хоча б тому, що «відданого» не може бути без «віддавання». Крім того, і переклад-процес, і переклад-результат є відображення взаємодії феноменів двох мовних особистостей. Тому об'єктом зацікавлення може слугувати кожна із цих «іпостасей» – відповідно до окресленої мети: а) проникнення до творчої лабораторії перекладача як міжкультурної мовної особистості в його пошуках засобів щонайповнішого відтворення художньо-естетичного задуму автора чи б) визначення адекватності (рівноцінності) перекладного тексту з урахуванням міжмовної та міжкультурної асиметрії.

У теорії перекладу адекватність пов'язується з аксіологічними критеріями – правильністю, точністю, еквівалентністю, прийнятністю та ін., що потребує від перекладача дотримання певних нормативних стандартів, зокрема й тих, які стосуються мовних відхилень. Метою нашого аналізу є не оцінний аспект, а пошук відповіді на питання, **що** з національно-культурного потенціалу оригінального тексту перенесено до словесної площини перекладу і **як, якими** вербальними засобами це **що** відтворено в перекладному тексті (-ах). Під мовними відхиленнями розуміють будь-які мовні зміни вихідної інформації з тексту оригіналу, що виникають у перекладному тексті [2, с. 159]. Культурологічна інформація оригінального тексту вербалізується одиницями різних мовних рівнів, найбільш виразно і відчутно словами з національно-культурним компонентом семантики – лінгво-реаліями та фоново-конотативною лексикою.

При переданні лінгвореалій балади «Тополя» (в перекладацькій термінології – «безеквівалентної лексики») перекладачі використовують а) транскрипцію (*чумак* – білор., болг., рос. *чумак*, чеськ. *čumák*; укр. *сопілка* – рос. *сопилка* (О. Безименський) та б) денотативні відповідники (укр. *сопілка* – білор. *жалейка* (Я. Купала), рос. *свирель* (О. Твардовський), чеськ. *pišťalka* (Е. Вавра); у болгарському перекладі Д. Методієва інформації про цей музичний інструмент взагалі немає.

Щодо перекладу безеквівалентної лексики існують різні міркування, зумовлені перекладацькими нормами цільової мови, зокрема, що стосується «одомашнювання» інонаціонального колориту. М. Мольнар, наприклад, аналізуючи ранні переклади поезії Т. Шевченка на чеську та словацьку мови, цілком слушно, на наш погляд, зауважував, що транскрибоване чеською українське слово *чумак* звучить вульгарно, викликаючи в читача негативні асоціації (*čumák* букв. «ніс тварини, морда собаки». – Н. З., О. П., М. Ш.), тому Е. Ваврі його слід було б уникнути [6, с. 143]. І хоча мовного відхилення від вербальної площини оригіналу в чеському перекладі немає, оскільки в цьому випадку Е. Вавра вдався до буквалізму, – втрати естетично-художнього плану є досить відчутними. Відсутність у перекладі болгарського поета-перекладача Д. Методієва слова *сопілка* та іншого ідіоетнічного компонента *могила* в наведеному нижче фрагменті з інформативного боку кваліфікується як мовне відхилення:

Чабан вранці з *сопілкою*
Сяде на *могилі*,
Подивиться, – *серце нис*:
Кругом ні *билини*!
Одна, одна, як сирота
На чужині, гине!

Овчар дойде, на пад нея
седне на *тревата*
и *сърцето* заболи го:
сам самичка гине,
сам сама, като сираче
на чужда чужина.

Пропуск у тексті перекладу українських слів можна пояснити, мабуть, не вербальним, а «образним буквалізмом» перекладача. Адже з ближчого контексту балади випливає, що йдеться про тополь і саме під нею сидить вівчар на зеленій траві; *сопілка* в тексті Т. Шевченка – другорядний атрибут чабана, тому, про неї можна не згадувати, натомість компенсувати відхилення від інформативного компонента тексту-оригіналу іншими лексичними та образно-художніми засобами. Безперечно, певні інформативні втрати в перекладі неминучі, з огляду не лише на суто лінгвістичні розходження між мовами (формально-граматичні, структурно-семантичні та ін.), а й на те, що в іншомовного читача перекладу інший естетичний досвід, фонові знання, ніж у читача оригіналу, і перекладач має зважати на це. Не можна, проте, погодитися з пропуском лексем, украй важливих для

розкриття цілісного, національно забарвленого образу. Наведемо показовий у цього погляду фрагмент Шевченкової балади.

*Рушниками, що придбала,
Спусти мене в яму.
Нехай попи заспівають,*

*А дружки поплачуть.
Легше мені в труні лежать,
Ніж його побачить.*

В українській лінгвокультурі *рушник* – це не лише ужитковий предмет (пор. *полотенце* в росіян, *ručník* у чехів і словаків), а й невідомий атрибут обрядів сватання, весілля й похорону. Вжите в тексті оригіналу це фоново-конотативне (певною мірою навіть символічне) слово дуже багато важить у вербалізації художнього авторського задуму. У російському перекладі О. Безименського цього уривка балади взагалі немає, що, до речі, є порушенням правил перекладу загалом. Переклад О. Твардовського відтворює мотиви оригіналу лише частково:

*На беленых полотенцах
Спусти меня в яму.
Пусть качает надо мною*

*Поп своим кадилом,
Лучше мне землей укрыться,
Чем жить за постылым.*

Як бачимо, з російського перекладу зник важливий мотив «заміжжя» з його атрибутом – українським рушником та дружками. Що ж до введення в текст перекладу відсутніх в оригіналі одиниць *кадило* чи заміна *труни землею*, то такі заміни чи доповнення, на нашу думку, не цілком рівноцінні.

Ключовим у тексті балади є, без сумніву, фоново-конотативне слово *тополя*, що має денотативні еквіваленти в усіх слов'янських мовах. Наявні в перекладах на російську, словацьку та чеську мови відхилення детерміновані об'єктивно і пов'язані з граматичними особливостями цих мов – у зазначених мовах назва дерева має форму чоловічого роду. З інформативно-пізнавального погляду це мовне відхилення несуттєве, оскільки перетворення людини на дерево належить до загальнолюдських міфологічних уявлень. Натомість значно суттєвішою видається втрата специфічної лінгвокультурної інформації.

В українській етносвідомості *тополя* – це і символ гіркої дівочої долі, самотньої жінки, сформований фольклорною традицією; це й «етнопросторова константа» (*верба, калина, тополя, Україна*), «певний конвенційний символ, закладений ще на дотекстовому рівні», ядро формування національно-словесних образів української поезії [9, с. 5]. Принциповим, з огляду на це, є те, що в українському тексті загальнолюдські уявлення про перетворення людини на дерево конкретизовані за допомогою національно-специфічних мовних одиниць: дівчина – *тополя, калина*; козак – *дуб, явір*. Принагідно зауважимо, що кожна зі слов'янських мов має власний арсенал засобів, наприклад, рос. *рябина, береза і дуб*. Родовий показник слова *тополя* відіграє в Шевченковій баладі суттєву роль і з предметно-логічного погляду (лексема *тополя* тематично пов'язується з низкою інших слів жіночого роду – *дівчина, жінка, билина, доля*), і з емоційно-образного. Категорія роду в статусі реляційної мовної одиниці, набуваючи в тексті культурної маркованості, опосередковує зв'язок значення конкретного слова із системою національно-культурних асоціацій, характерною для певної лінгвокультури.

Наш аналіз засвідчує також інші відхилення на граматичному рівні, що зумовлені системно-структурними та формально-граматичними особливостями вихідної мови і мов перекладу. Так, емоційно-експресивні звертання в тексті оригіналу, наприклад, *бабусенько, голубонько, моя сиза, моя пташко, козаченько* та ін. в болгарському перекладі відтворюються більш скупими засобами: *бабо мила, гълъбице, млад козак*. Такі емоційно-експресивні відхилення в перекладному тексті – це водночас і втрати ідіоетнічні: визначальною, національно-специфічною рисою усного побутового мовлення української жінки завжди було і залишається вживання здрібнених форм – і не лише іменникових, а й прикметникових, прислівникових, дієслівних. Відтворити цю етнічну рису болгарською мовою означало б зробити переклад штучним, оскільки в ній (на відміну від білоруської, російської, словацької та чеської) зменшувальні, пестливі форми мало вживані й емоційно та експресивно мало навантажені.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Виявлені в результаті аналізу мовні відхилення у відтворенні на лексичному та граматичному рівнях національно-культурного колориту Шевченкової балади «Тополя» свідчать, що важливим об'єктивним чинником є лінгвістичні особливості кожної із цільових мов щодо вихідної української, специфіка співвідношення спільного і відмінного у способах розвитку образно-сміслових, фоново-конотативних та стилістичних значень окремих лексичних одиниць і (почасти) граматичних значень у кореспондуючих мовах. Подібні

мовні відхилення можна кваліфікувати як об'єктивно вмотивовані. Характер мовних відхилень визначається також соціокультурними чинниками, зокрема перекладацькими нормами, які сформувалися в певній культурі щодо «одомашнювання» ідіоетнічного компонента оригіналу. Суб'єктивним фактором, що спричинює невмотивовані мовні відхилення, є мовна особистість перекладача, глибина осягнення ним інтенційного змісту оригінального тексту, повнота його фонових знань щодо іншої культури, рівень його перекладацької компетенції та поетичного хисту. Майстер художнього перекладу С. Маршак жартівливо і водночас влучно зауважив [7, с. 247], маючи на увазі відчуття недосяжності перекладачем оригіналу:

Хоть есть различные расценки
На свой и переводный стих,
Стихи Шекспира и Шевченко
Порой трудней стихов своих.

Джерела та література

1. Гончаренко С. Ф. Информационный аспект межъязыковой поэтической коммуникации / С. Ф. Гончаренко // Тетради переводчика : науч.-теорет. сб. Вып. 22. – М. : Высш. шк. – С. 38–49.
2. Дорофеева М. С. Проблемы переводимости культуры в художественном тексте (на материале разноязычных переводов рассказа И. Франко «Мій злочин» / М. С. Дорофеева // Функциональная лингвистика : науч. журн. – 2012. – № 3. – С. 159–161.
3. Зайченко Н. Ф. Шевченкове поетичне слово як мовний знак культури / Н. Ф. Зайченко // Шевченкознавчі студії : зб. наук. пр. – К. : ВПЦ «Київський університет», 1994. – С. 83–87.
4. Зайченко Н. Ф. Національно-культурний компонент мовної семантики як перекладознавча проблема / Н. Ф. Зайченко, О. В. Коваль-Костинська, О. Л. Паламарчук // Мовознавство. – 1998. – № 2–3. – С. 179–186.
5. Зайченко Н. Ф. Про деякі лінгвокраїнознавчі аспекти перекладу (на матеріалі перекладів поезії Т. Г. Шевченка на близькоспоріднені мови / Н. Ф. Зайченко, О. Л. Паламарчук // Дослідження творчості Т. Г. Шевченка : темат. зб. наук. пр. – К. : НМК ВО, 1992. – С. 34–42.
6. Мольнар М. Тарас Шевченко у чехів і словаків / М. Мольнар. – Пряшів : [б. в.], 1961.
7. Слободянюк Т. В. Варианты перекодировки поэтического текста при переводе / Т. В. Слободянюк // Функциональная лингвистика : науч. журн. – 2010. – № 1, т. 2. – С. 245–247.
8. Швейцер А. Д. Теория перевода : статус, проблемы, аспекты / А. Д. Швейцер. – М. : Наука, 1988. – 215 с.
9. Шевченко М. В. Семантичний та текстотворчий потенціал лінгвокультурем в українському поетичному мовленні : автореф. ... канд. філол. наук. / Шевченко М. В. – К., 2002. – 16 с.
10. Шмігер Т. Перекладознавчий доробок Миколи Зерова / Т. Шмігер // Вісник Львівського університету імені Івана Франка : зб. наук. пр. – Вип. 12. Іноземні мови. – Львів, 2005. – С. 289–296
11. Шевченко Т. Кобзар / Тарас Шевченко. – К. : [б. в.], 1988.
12. Шевченко Т. Кобзарь / Тарас Шевченко ; под ред. А. Дейча, М. Рильського, Н. Ушакова. – М. : [б. и.], 1954.
13. Шевченко Т. Кобзарь / Тарас Шевченко ; сост. В. С. Бородин. – М. : [б. и.], 1989.
14. Шэўченка Т. Кобзар / Тарас Шевченко ; под рэд. Я. Купалы і Я. Коласа. – Мінск : [б. и.], 1952.
15. Шевченко Т. Кобзар / Тарас Шевченко ; пер. Д. Методиева. – София : [б. и.], 1975.
16. Bílý mraký – černá mračna. – Praha, 1977.
17. Struny srdca. – Bratislava, 1962.

Зайченко Неоніла, Паламарчук Ольга, Шевченко Мирослава. Особенности отображения национально-культурного колорита поэтического языка Тараса Шевченко в переводах на близкородственные языки. В статье проанализированы языковые отклонения от оригинального текста баллады Тараса Шевченко «Тополя» при воссоздании в переводах на белорусский, болгарский, русский, словацкий и чешский языки ее национально-культурного колорита, а также выяснены причины таких отклонений в аспекте межъязыковой и межкультурной асимметрии; рассмотрены единицы разных языковых уровней, при помощи которых вербализуется культурологическая информация оригинального текста, слова с национально-культурным компонентом семантики – лингвореалии и фоновно-коннотативная лексика. Объективным фактором мотивированных отклонений в воссоздании национально-культурного колорита оригинала являются системно-структурные и функциональные особенности каждого из целевых языков относительно исходного украинского, а также специфика развития в них образно-смысловых, фоновно-коннотативных и стилистических значений единиц разных уровней. Немотивированные языковые отклонения обуславливаются человеческим фактором – личностью переводчика, уровнем его профессиональной компетенции и поэтического таланта.

Ключевые слова: национально-культурный колорит, перевод, межкультурная и межъязыковая асимметрия.

Zaychenko Neonila, Palamarchuk Olga, Shevchenko Myroslava. Reflection Peculiarities of National and Cultural Colour of Taras Shevchenko's Poetic Language in Translations into Closely Related Languages.

Language deviations from the original text of Taras Shevchenko's ballad "Poplar" while reflecting its national and cultural colour in translations into Byelorussian, Bulgarian, Russian, Slovak and Czech languages have been analysed in the article as well as causes of the referred deviations within the aspect of interlingual and intercultural asymmetry have been followed; units of different language levels, which helps to verbalize the culturological information of original text, words with national and cultural semantic component – linguorealia and background and connotative vocabulary have been considered. System, structural and functional peculiarities of each target language in regard to source Ukrainian language as well as specific development character of their figurative and sense, background and connotative and stylistic unit meanings of different levels are deemed to be an objective factor for motivated deviations while reflecting the national and cultural colour of original text. Unmotivated language deviations are caused by human factor – personality of translator, level of his/her professional competence and poetic talent.

Key words: national and cultural colour, translation, interlingual and intercultural asymmetry.

Стаття надійшла до редколегії
07.08.2014 р.